

Ukrainian-Jewish • Українсько-єврейські Discourses дискурси

ІВАН МОНОЛАТІЙ
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
Університет імені Яна Кохановського в Кельцах
(філія у Пйотркові Трибунальському, Польща)
iwan.monolatij@gmail.com

Громадянське рівноправ'я
в обмін на етнічне
самозречення:
інтеграція євреїв Галичини
в Габсбурзьку державу

Прикметною ознакою взаємодії рівно- й різностатусних груп є те, що держава, її титульний етнос та етнічні меншини виступають суб'єктами формування політичної нації. Тому, попри різнопорядковість категорій, можна спостерігати, що держава ототожнюється з етнонацією, котра здобуває/здобула новий статус. У цьому контексті суттєвим чинником є міжетнічна інтеграція: її стратегія передбачає як одну з важливих умов обов'язковий взаємний компроміс і взаємне пристосування, а це означає, зокрема, що всі групи мають визнати право на культурні й національні відмінності.

Унаслідок цього культурно й соціально різномірні групи зближуються і трансформуються в єдину територіальну одиницю із загальною національною ідентичністю. У цьому сенсі важливо, щоб існувало етнічно плюральне суспільство, де кожна з підпорядкованих груп характеризує своя мова або якась інша усвідомлена культурна відмінність. А отже, інтеграція, за М. Вайнером, безпосередньо пов'язана з творенням почуття національної належності на певній території, яке, своєю чергою, поглинає та знищує «підпорядковані» типи лояльності¹. Зазвичай це поступовий процес, під час якого «нові» жителі стають активними учасниками економічного, соціального, громадянського, культурного й духовного життя країни, що їх прийняла. Тому політична інтеграція полягає у створенні системи громадянської рівності між етнічними спільнотами в межах тієї самої держави.

Цей погляд коригують міркування Ю. Габермаса, котрий стверджує:

---

¹ Myron Weiner, "The Politics of Integration," in *Political Development and Social Change*, ed. by Jason Finkle and Richard Gable (New York: John Wiley & Sons, 1971), 643–645.

...етичний зміст політичної інтеграції, яка об'єднує всіх громадян, мусить бути «нейтральний» щодо відмінностей, які існують усередині держави між етико-культурними спільнотами, об'єднаними навколо тієї чи іншої власної концепції блага. <...> нація громадян може зберегти життя інститутів свободи, лише розвиваючи певну, юридично не примушвану міру лояльності до власної держави².

Цей факт, якщо послуговуватися теорією Дж. Беррі, вимагає від етнічних меншин поступово адаптуватися до основних цінностей, що панують у державі, а більшість має пристосувати соціальні інститути (освіту, культуру, управління, судову справу та ін.), щоб вони краще відповідали потребам багатонаціонального суспільства³.

Сутність таких етнополітичних ситуацій виявляється в сучасних і перехідних суспільствах (за з Дж. Ротшильдом), де, на відміну від традиційних, політизована етнічність стає вирішальним принципом політичного виправдання і за-судження систем, держав, режимів та урядів і водночас ефективним інструментом, що дозволяє впроваджувати життєві інтереси в суспільну конкуренцію за владу, статус і добробут. Взаємозв'язок між політизацією етнічності й нерівномірністю модернізації, яку відчувають сучасні (модернізовані) й перехідні (ті, що модернізуються) суспільства — це методологічний інструментарій, необхідний, щоб з'ясувати проблему етнонаціональних спільнот транзитивного періоду. Адже модернізація, по-перше, посилює соціальну мобільність, а по-друге, часто підтримує й поглиблює нерівність між групами, одночасно послаблюючи аргументи, котрі могли б виправдати уявну незворотність такої нерівності⁴. Як правило, йдеться про зусилля центральної влади, котра прагне насадити етнічним меншинам стандартизовані культурні елементи та здійснює це одночасно з етнізацією державної політики. Цим етнічна еліта, яка контролює дефіцитні ресурси, порушує паритет інтересів «своїх» і «чужих»⁵. За таких умов відбувається відхід від моделі «громадянської держави», де завдяки ліберальним цінностям, котрі сповідують представники влади, і завдяки визнанню, що етнічність є категорією індивідуальних прав громадянина, самість «чужих» не перетворюється на об'єкт державної політики⁶. Натомість, згідно з французьким соціологом Д. Шнаппер, держава часто намагається інтегрувати «чужих» у суспільство, од-

² Юрген Габермас, *Залучення іншого. Студії з політичної теорії* (Львів: Астролябія, 2006), 317.

³ Володимир Євтух та ін., *Етносоціологія: терміни та поняття* (Київ: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003), 155.

⁴ Joseph Rothschild, *Ethnopolitics. A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981), 2, 3, 6.

⁵ Максим Гон, *Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період* (Рівне: Волинські береги, 2006), 39–40.

⁶ Юлия Дунаева, «Проблема национализма и этнической идентичности в странах Центрально-Восточной Европы (Обзор)», *Политическая наука* 4 (2002): 139.

ночасно надаючи одним із них статус громадян і відмовляючись визнавати, що на теренах країни існують певні спільноти⁷.

У нашому випадку така парадигма зайвий раз актуалізує проблему статусу єврейської спільноти Галичини в XIX – на початку XX ст. Адже тут, завдяки специфічній етнополітичній моделі Габсбурзької монархії, цій групі були гарантовані рівні з іншими права, хоча одночасно не визнавалися її соціокультурні особливості. Саме таку позицію центральна влада обстоювала в «єврейському питанні». Сутність цієї позиції зводиться до того, що євреї були рівноправними австрійськими громадянами, але не мали прав національної спільноти, яка (поза наявним антисемітизмом) мала поважний вплив і престиж у дуалістичній монархії. Ця диспозиція не тільки певною мірою коригує усталену у вітчизняній науці оцінку Австро-Угорщини, але й розширює обрії тих етнонаціональних моделей, котрі вона втілювала, зокрема на теренах Галичини в модерну добу. Імовірно, сутність цієї диспозиції можна визначити як таку, що надає громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення. За такої моделі центральна влада пропонує небажаному (з її точки зору) «чужому» той своєрідний варіант рівності, який де-факто означає нерівність. Адже, враховуючи сучасні критерії в тлумаченні рівноправ'я та збереження самості громадянина (а отже, й групи), його слід трактувати як невід'ємне, природне право. Таким чином, ціна, котру мали сплачувати євреї Дунайської монархії за рівність з іншими громадянами – непропорційна, а застосована щодо них схема засвідчує, що влада використовувала у сфері етнонаціональних відносин елементи селективності⁸.

З огляду на це, головні завдання цієї статті – проаналізувати особливості тих шляхів, які держава реалізовувала, щоб інтегрувати галицьких євреїв у Габсбурзьку монархію.

* * *

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. євреї Галичини стали безпосереднім об'єктом абсолютистської політики австрійського уряду. Цьому передували перші спроби внормувати організаційні засади єврейської етнічної групи: «Патент стосовно запровадження нового закону для євреїв Галичини та Володимирії» і «Загальний закон для всього єврейства Королівства Галичини та Володимирії», опубліковані в червні 1772 р. Зокрема, другий із них встановлював порядок нагляду за євреями в їхніх внутрішніх релігійних і звичаєвих справах «у міру впливу останніх на загальний правопорядок у краї»⁹. 1 листопада 1789 р. в Галичині й на Буко-

⁷ Домінік Шнаппер, *Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації*, пер. Р. В. Мардера (Харків: Фоліо, 2007), 94.

⁸ Ханна Арентдт, *Джерела тоталітаризму*, пер. В. Верлоки й Д. Горчакова, 2-е вид. (Київ: Дух і Літера, 2005), 287, 288.

⁹ Олександр Добржанський, Микола Кушнір, Марія Никирса, ред., *Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Збірник документів та матеріалів* (Чернівці: Наші книги, 2007), 45, 48–49.

вині набув чинності т. зв. «Єврейський патент» імператора Йосифа II від 7 травня 1789 р.¹⁰

Запровадження положень цього закону, відомого також як «Едикт терпимості» та «Єврейський порядок», свідчило, що держава намагалася встановити контроль над окремою етноконфесійною спільнотою. Адже, маючи на меті перетворити євреїв на «корисних громадян», патент передбачав, що держава зможе вільно втручатися у внутрішнє життя єврейських громад, а їхні адміністративно-управлінські ролі будуть суттєво обмежені й жорстко регламентовані.

Функції єврейських громад зводилися лише до задоволення релігійних потреб їхніх членів та утримання необхідних релігійно-ритуальних інституцій (§ 1–10). Зокрема, громадські синагоги були зрівняні у правах із костельами. Водночас будувати нові синагоги й молитовні будинки євреї могли тільки з дозволу місцевої влади, сплативши попередньо встановлену таксу. На нашу думку, це свідчило про сегрегацію де-юре – адміністративну сегрегаційну політику, якої дотримувалися держава й місцеві органи влади в цей період.

Своїм єврейським підданим імператорський закон гарантував, що вони зможуть безперешкодно виконувати свої релігійні обов'язки: «§ 1. Усі євреї без найменших перешкод мають право сповідувати релігію та плекати батьківські звичаї і традиції за умови, що це не суперечитиме державним законам»¹¹. Паралельно це трактування заклало підґрунтя для неминучого конфлікту між єврейською релігійною традицією та світським правом, адже тепер євреї мусли звертатися зі своїми скаргами безпосередньо до австрійських державних судів. Так у процесі зрівняння євреїв з іншими в очах закону громада значною мірою втратила свої прерогативи (було скасовано владу кагалу, втратила силу юрисдикція рабинських судів, практично зруйнована була складна структура місцевого самоврядування, успадкована від Речі Посполитої)¹². Однак проголошене зрівняння у правах і обов'язках з іншими підданими корони нівелювали принцип концесійності індивідуальних прав і свобод євреїв та їхня залежність від волі державних чиновників і місцевої бюрократії.

Зауважмо, що хоча галицьке єврейство було примусово інтегроване в політико-правову систему Австрійської імперії через уніфікацію церковно-релігійного простору, громадянські й політичні права євреїв не були автоматично розширені. Про це свідчили норми австрійського публічного права, котрі

---

¹⁰ Іван Монолатій, “Патент толерантности австрийского императора Иосифа II и галицийские евреи”, в *Проблемы еврейской истории*, под ред. В. Мочаловой (Москва: Книжники, 2008), 1:116–129.

¹¹ Małgorzata Śliż, *Galicjacy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006), 67.

¹² Stanisław Grodziski, “The Jewish Question in Galicia: The Reforms of Maria Theresa and Joseph II, 1772–1790,” in *Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians 1772–1918*, vol. 12 of *Polin. Studies in Polish Jewry*, ed. by Israel Bartal and Antony Polonsky (London: Littman Library of Jewish Civilization, 1999), 63, 69.

містили чимало пережитків середньовіччя, зокрема обмежень і заборон. Вони мали суто конфесійний характер. Так Загальний кодекс публічного права, який набув чинності 1 січня 1812 р., забороняв особам християнських конфесій укладати шлюб із нехристиянами. Особи нехристиянських конфесій не мали права засвідчувати останню волю християнина й укладати шлюб без дозволу місцевої адміністрації – ще одна ознака адміністративної сегрегації. Згідно з § 142 Загального судового кодексу, свідчення, яке євреї давав на користь іншого єврея в судовій справі проти християнина, вважали «сумнівним»¹³. Дискримінаційний характер австрійського законодавства щодо євреїв виявлявся й у тому, що ведення метричних книг у єврейських громадах перебувало під наглядом римо-католицьких священників, а витяги з книг підлягали засвідченню з їхнього боку¹⁴.

У середині XIX ст. позиція Австрійської держави щодо юдеїв почала змінюватися, оскільки в 1848–1851 рр. до законодавства були внесені положення, за котрими держава гарантувала автономне самоврядування для всіх етноконфесійних спільнот. У своїй діяльності вони мусили спиратися на затверджений статут¹⁵. Конституційні закони 1867 р. зрівняли євреїв з іншими етнічними групами як у соціально-економічних, так і в конфесійних правах. Ці тенденції відповідали загальним положенням права етнічних меншин на заснування власних товариств¹⁶, а отже, створювали можливість реєструвати єврейські релігійні громади на рівних правових підставах. Суттєвим бар'єром у їхньому практичному функціонуванні залишалися майнові питання, які залишалися у віданні християнських етноконфесійних спільнот, передусім римо-католиків.

Вирішальне значення для зміни статусу єврейських релігійних громад мав закон «Про врегулювання зовнішніх правовідносин єврейських громад», ухвалений 21 березня 1890 р. Його положення в цілому діяли в Галичині до 1927 р.¹⁷ Відповідно до австрійської традиції, що визнавала євреїв лише як релігійну групу (конституція 1867 р. визнавала їх релігійною спільнотою – *Relionsgemeinschaft*, але не народністю – *Volksstamm*), єврейська релігійна громада отримала статус, принаймні теоретично, інституції виключно конфесійної¹⁸. Закон визначав, що «община є основною формою релігійної організації євреїв і має на меті... задовольняти релігійні потреби її членів»¹⁹. Особли-

¹³ Добржанський, Кушнір, Никирса, *Єврейське населення*, 21.

¹⁴ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 109–123.

¹⁵ *Ibid.*, 77.

¹⁶ “Państwowa ustawa o prawie stowarzyszania się z 15 listopada 1867 r.,” *Dziennik Ustaw Państwowych* 134 (1867): 2–3.

¹⁷ Jolanta Żundul, *Państwo w Państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku* (Warszawa: DiG, 2000), 121–122.

¹⁸ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 84.

¹⁹ Выписка из закона от 21 марта 1890 г. об урегулировании правовых отношений еврейской религиозной общины, 1921, ф. 325, оп. 1, спр. 1532, арк. 1, Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО).

вістю закону було й те, що він організаційно, однак примусово, об'єднавав у рамках релігійної громади представників різних напрямів юдаїзму: «Нікому не дозволяється чинити перешкоди вільному визнанню релігійних переконань, особливо під оглядом виконання ритуалу» (§ 25)²⁰. Це, своєю чергою, забезпечувало релігійну свободу в єврейських громадах. Одночасно § 2 встановлював, що кожна з них мусить мати чітко окреслений простір; у його межах може існувати тільки одна община (*Israelitische Kultus Gemeinde*). Кожен єврей мав належати до тієї релігійної громади, на території якої постійно мешкав²¹. Оскільки з практичною реалізацією цієї новели виникли проблеми²², Адміністративний трибунал у Відні ухвалою від 7 квітня 1908 р. постановив: якщо єврей має кілька постійних місць проживання в межах кількох релігійних громад, то його слід вважати членом кожної з них²³.

З огляду на це, правомірно стверджувати, що особливістю взаємин єврейських релігійних громад із владою/державою в досліджуваному хронотопі став наступальний характер останньої. Її законодавство, особливо після 1848 р., слугувало суттєвим засобом коригування етнополітики щодо статусу єврейських релігійних інститутів, об'єктивно-імперативним прийомом, що регулював відносини держави з визнавцями юдаїзму. Євреям було гарантовано права релігійної спільноти і свободи єврейського релігійного середовища (в царинах освіти й доброчинності), і це стало однією з передумов забезпечення їхньої рівноправності у внутрішньоконфесійних і міжцерковних відносинах на імперському просторі. Унаслідок етнополітичних ініціатив Відня, котрі були остаточно реалізовані на законодавчому рівні 1890 р., функції єврейських релігійних громад утратили свій «політичний» характер, натомість зберегли автономну природу — і надалі вони були незалежними релігійними одиницями.

Мабуть, найпотужнішим чинником, що сприяв інтеграції підпорядкованих груп у державу, був тандем мова/освіта, який, утверджуючи нові ідентичності, впливав на сприйняття інтегративної функції держави. У випадку підавстрійської Галичини мови етнічних меншин, що проживали в цьому регіоні, здебільшого залишалися упослідженими, а їхні носії не мали шансів змінити стан справ на свою користь. Про це свідчить, зокрема, контрверсійність того, як шкільна влада розв'язувала мовне питання євреїв, обмежуючи сферу функціонування мови титульного етносу та протиставляючи йому мову польську. На-

---

²⁰ “Законъ зъ дня 21 Марта 1890, дотычно упорядкованья внѣшнихъ правныхъ относинъ сполечности въры жидовской”, *Вѣстникъ законовъ державныхъ для королевствъ и краевъ въ державной думѣ заступленыхъ* (1890): 112.

²¹ Там само, 109.

²² Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań i Oświaty, regulacje dotyczące nadzoru nad gminami żydowskimi, 18 marca 1897 r., Zespół C. K. MWiO, sygn. 286 K, s. 1–4, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD).

²³ Andrzej Dziadzio, *Monarchia Konstytucyjna w Austrii 1867–1914* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001), 239–241.

приклад, у 1880 р. євреї з Бродів, котрі вважали себе частиною німецької етнонації, покликаючись на ст. 19 Конституції про гарантії збереження й підтримку національності й мови етнофорів імперії, скаржилися державному трибуналові у Відні, що Крайова шкільна рада Галичини відмовила їм у праві відкривати нові школи з німецькою мовою навчання. Незважаючи на те що 12 липня 1880 р. трибунал підтвердив права бродівських євреїв, його рішення не змінило позицію Крайової шкільної ради (далі – КШР) Галичини, оскільки не було обов'язковим для виконання адміністративною владою краю²⁴.

Дещо іншою була ситуація з особливостями спілкування лінгвістичних «гетто» із зовнішнім світом на зламі XIX–XX ст. У запереченні мовних прав етнічних меншин використовувати рідну мову в публічному та приватному житті, навчатися нею – прав, які гарантував Основний закон – ключовим моментом були перешкоди, які чинили органи центральної виконавчої влади. Промовистий приклад – ситуація з мовою їдиш та івритом. Зокрема, 1909 р. Міністерство внутрішніх справ відповіло негативно на прохання заснувати Єврейський театр у Чернівцях, оскільки засновники подали документи єврейською мовою. Державний трибунал вироком від 26 жовтня 1909 р. відхилив скаргу чернівецьких євреїв. Суттєвий вплив на такий вердикт трибуналу мала позиція тогочасного намісника Галичини Леона Пінінського, котрий стверджував, що «діалект східних євреїв» (їдиш) не є мовою, «спільною» для цілого єврейського «племені», хоча його можна було б уважати «традиційною мовою визнаців Мойсеєвої релігії на теренах Галичини й Буковини»²⁵. Унаслідок використання адміністративних важелів і надалі траплялися випадки, коли заперечувалося право повноцінно використовувати їдиш та іврит у державно-політичній сфері. Відомо про величезну кількість скарг, пов'язаних із переписом населення 1910 р., коли влада унеможливила декларування мов євреїв²⁶, тим самим обмеживши право представників єврейської етнічної групи реєструватися саме як мовці їдиш або івриту, а не, скажімо, німецької чи польської. Зрозуміло, що в такому випадку осіб, які розмовляли єврейськими мовами й декларували це під час перепису, вже не могли зарахувати до німців чи поляків. Однак, незважаючи на це, державний трибунал 7–8 липня 1911 р. визнав суттєвими аргументи Л. Пінінського, що їдиш є «локальним діалектом», а тому в цій ситуації положення ст. 19 Конституції можна не застосовувати²⁷.

Виразні риси інтеграції в освітній простір держави мало і шкільництво єврейської етнічної групи. Ще 1859 р. в цілій Галичині було тільки шість єврей-

²⁴ Gerald Stourzh, “Czy Żydzi w dawnej Austrii uznawani byli za narodowość?” w *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie: Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, red. Barbara Brey-sach (Kraków: Znak, 1995), 73–81; Dziadzio, *Monarchia Konstytucyjna*, 59–88.

²⁵ Stourzh, “Żydzi w dawnej Austrii,” 81–96.

²⁶ Okólnik Namiestnictwa, instrukcja dotycząca przeprowadzenia spisu ludności, 19 grudnia 1910 r., Zespół C. K., MSW, sygn. 207, s. 1–3, AGAD.

²⁷ Stourzh, “Żydzi w dawnej Austrii,” 96–101.

ських шкіл, зокрема чотири т. зв. Головні (у Бродах, Кракові, Львові й Тернополі) і дві «тривіальні» у Львові. Мізерні наслідки для єврейського шкільництва мали реформи 1860-х рр.: у 1868 р. до школи ходили майже 349 єврейських дітей²⁸. Імовірно, в цей час релігійна освіта ще домінувала в етногрупових настроях єврейства.

Тільки з другої половини ХІХ ст. можна спостерігати, як поступово зростає кількість євреїв у державних закладах освіти. Це пояснювалося використанням права здобувати світську освіту на загальних для населення імперії підставах; право це забезпечувала конституційна новела про рівноправність етнофорів Габсбурзької монархії. За приклад може правити навчання євреїв у державних гімназіях Галичини. Якщо в 1850/51 н. р. тут їх налічувалося 260 (6,1% від загальної кількості учнів), то в 1913/14 н. р. – 9432 особи (22,3%). Подібна ситуація, зауважує польський історик М. Адамчик, була й у реальних школах²⁹.

Щоправда, активна фаза розвитку єврейського шкільництва почалася приблизно 1883 р. – коли учні-євреї особливо інтенсивно вступали до державних шкіл у Галичині. Вступаючи, вони приймали як викладові спершу німецьку, а вже згодом і польську мови. Паралельно активно діяли приватні єврейські школи, найвідомішими з яких були т. зв. школи барона Гірша (від імені єврейського мецената Мавриція Гірша). Зауважмо, що навчали в єврейських світських закладах переважно польською мовою³⁰.

Паралельно крайова влада адміністративно втручалася в освітній процес євреїв. У 1886 р. галицьке намісництво вирішило, що в релігійних школах не можна викладати світські предмети (читання або граматику німецької й польської мов, арифметику), якщо школа не отримала спеціального дозволу, що цей заклад функціонує лише як приватний. Незважаючи на це, цілодобове право перевіряти заклади мали представники гмін і жандармерії, а також лікарі. На приміщенні хедера мусила висіти відповідна інформаційна таблиця з текстом польською мовою.

Оскільки окружні шкільні ради не могли радикально вплинути на реалізацію початкової (світської) освіти єврейських дітей у державних школах, КШР вирішила ліквідувати хедери, якщо вони не матимуть відповідних документів, трактуючи їх як нелегальні заклади освіти³¹. Це дозволяло представникам крайової й повітових влад перевіряти хедери, і велика кількість таких перевірок 1906 р. викликала окремих запит Міністерства віровизнань і освіти, чи не стало закриття шкіл результатом якихось адміністративних помилок або

---

²⁸ Mieczysław Jerzy Adamczyk, *Edukacja a przeobrażenia społeczności żydowskiej w monarchii habsburskiej 1774–1914* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), 58–65.

²⁹ Ibid., 86–88.

³⁰ Śliż, *Galicjyjscy Żydzi*, 48–49; Іван Монолатій, *Особливості міжетнічних взаємин у західно-українському регіоні в Модерну добу* (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007), 147.

³¹ Śliż, *Galicjyjscy Żydzi*, 96–97; Монолатій, *Особливості міжетнічних взаємин*, 53, 54.

помилкових даних. Натомість староства повідомляли Відень, що не закрито жодного хедера³².

Особливе завзяття в обмеженні прав етнічної групи на освіту й закритті хедерів виявляла влада на місцях. Один із прикладів – ситуація, котра склалася в м. Снятині. У січні 1887 р. місцеве староство покарало Давида Кунера штрафом (14 ринських 28 крейцарів) за невідповідність приміщення, де містилася школа. Та оскільки винний пояснював, що втратив будинок через пожежу, намісництво зменшило штраф до п'яти ринських (що відповідало 18 годинам арешту)³³. «Змагання» влади з ліквідації/закриття хедерів доходили до курйозів. Приміром, якогось Маера Керкера покарали за те, що він навчав більше дітей (30 замість 25), ніж йому було дозволено. Щоправда, обвинувачений стверджував, що до класу приходили діти «не записані, чужі», а через смерть дружини забракло особи, яка підраховувала б учнів. Тому львівські урядники зменшили штраф із семи до п'яти ринських. А от Рубін Дунст, який утримував хедер без необхідного дозволу, пояснював це незнанням права. Це не переконало повітову владу, котра закрила школу й наклала на власника штраф у розмірі 25 ринських (або 3,5 днів арешту). Однак намісництво, підтвердивши законність усіх застосованих покарань, зменшило штраф до десяти ринських³⁴.

Незважаючи на такі тенденції крайової політики, наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість єврейських початкових шкіл у Галичині збільшилася, а «галицькі хедери» посідали першість у Цислейтанії. Їхня кількість різко зросла між 1895/96 і 1902/03 н. р.: від 149 до 339 закладів, з 4075 до 7433 учнів. Такий «стрибок» дослідники пояснюють тим, що, ймовірно, стало менше нелегальних шкіл, а їхню діяльність було переведено в легальний сектор шкільництва³⁵.

Можна було спостерігати й іншу тенденцію: двомовні польсько-єврейські середні школи поступово витісняли суто єврейські навчальні заклади. Головне завдання таких утратквістичних установ полягало тому, щоб підготувати єврейську молодь до життя на нібито етнічно польських землях, надавши їм належні знання з польської мови й загальноосвітніх дисциплін, які викладалися польською мовою³⁶. Тільки окремі предмети (наприклад релігію) викладали мовою їдиш або івритом. Поширеною була думка, що мовою навчання для євреїв має бути лише польська. А що навіть у спеціалізованій трирічній школі для підготовки вчителів юдаїзму (наприклад в установі львівської єврейської громади, яку фінансували уряд і крайова адміністрація) мовою викладання була поль-

³² Śliż, *Galicjyscy Żydzi*, 98.

³³ Листування із староствами про розгляд скарг осіб, оштрафованих за незаконне утримання приватних єврейських шкіл, 1887 р., ф. 146, оп. 51 а, спр. 539, арк. 17–21, Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ).

³⁴ Там само, арк. 13–16.

³⁵ Śliż, *Galicjyscy Żydzi*, 98.

³⁶ Статут єврейського товариства для народних та середніх шкіл у м. Кракові, ф. 178, оп. 1, спр. 3647, арк. 3, 5 (зв.), 8, 11, ЦДІАУЛ.

ська³⁷, то зрозумілою була політика КШР, яка намагалась уніфікувати освітній простір, упроваджуючи в навчальний процес приватних фахових шкіл загальноосвітні дисципліни польською мовою як пріоритетні³⁸.

Етноконфесійний чинник залишався визначальним і у випадку вивчення основ юдаїзму в освітніх закладах регіону. Адже із самого початку статут КШР (1867 р.) містив положення, що до її складу мають входити дві духовні особи, котрих іменував для цього імператор – на практиці на ці місця призначали служителів римо-католицької та греко-католицької церков³⁹. Бракувало спеціальних гарантій для представників єврейської людності, хоча відповідна інтерпеляція була подана до Галицького крайового сейму (далі – ГКС). Контраргументом було те, що

там, де йдеться про науку чи творчість, засада щодо віровизнання не може бути їхньою основою. Це питання було стисло розглянуто серед комісії, і з тих міркувань комісія виключила репрезентантів інших визнань, бо якби таке рішення було ухвалене, то в ній [КШР. – І. М.] мусили б засідати єпископи одного, другого і третього обрядів, протестанти, кальвіністи і т. д., що було б найбільшою недоречністю, щоб задля педагогічно-дидактичних цілей гору взяла засада визнань. Цього комісія хотіла б уникнути⁴⁰.

Тому остаточне формулювання положень статуту КШР не давало представникам Мойсеевого визнання змоги входити до її складу (це сталося тільки 1905 р.).

І все ж таки організація освітнього процесу (коли було оголошено статут КШР і вступили в дію т. зв. Травневі закони 1868 р.) мала хиткий шанс на те, що на найнижчому щаблі в навчальних закладах будуть репрезентовані представники окремих віровизнань. Ішлося про їхню участь в органах шкільного нагляду – місцевих і повітових. Відповідне унормування містило розпорядження Міністерства віровизнань і освіти від 1 грудня 1870 р. Згідно з ним, право делегувати своїх представників мали релігійні групи, що налічували понад 2 тис. вірян. Репрезентантів юдаїзму до шкільної окружної ради мали обирати керівники релігійних гмін. Натомість у місцевих шкільних радах засідав представник, котрого визначала «панівна конфесія». І представники юдаїзму мали бути делеговані на зовсім відмінних засадах, ніж представники інших етноконфесійних спільнот, оскільки вони – місцеві духовні особи, насамперед католики – за визначенням уже мали відповідні посади в шкільній ієрархії⁴¹.

³⁷ Устав єврейской школы по подготовке преподавателей религии и переписка этой школы, ф. 178, оп. 2, спр. 3717, арк. 40–42, ЦДІАУЛ.

³⁸ Устав частной еврейской купеческой школы в г. Самборе, ф. 178, оп. 4, спр. 24, арк. 2, 4, 4 (зв.), ЦДІАУЛ.

³⁹ Michał Bobrzyński, *Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej. Studium prawno-polityczne* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1903), 96–97.

⁴⁰ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* (Lwów, 1866), 394.

⁴¹ Śliż, *Galicyjscy Żydzi*, 50.

Починаючи щонайменше з 1870-х рр., держава на офіційному рівні, через Міністерство віровизнань і освіти та КШР, уживала заходів, щоб державні навчальні заклади бодай у загальних рисах звертали увагу на потреби визнавців юдаїзму під час навчального процесу. Так євреїв пропонували звільняти від навчання під час релігійних свят. У спеціальний спосіб трактувався шабес, тому єврейським дітям дозволяли не приходити до школи в суботу. Одночасно була пропозиція в такі дні звільняти учнів-євреїв від писання, а в тих школах, де це було б неможливо, треба було запланувати заняття так, щоб у суботу обмежити їх до мінімуму⁴². Проте на практиці з реалізацією цих пропозицій у школах було складно. Зосібна, Нафталі Шиппер, один з учасників спеціального анкетування, котре КШР організувала щодо навчання юдаїзму в публічних школах, стверджував:

...дуже і дуже багато скарг учителів маю з малих містечок, де керівники шкіл не хочуть виконувати тих розпоряджень. Ось наближається урочисте свято: «Прощу, щоб той чи інший день був вільним». Директор відповідає: «Я розпорядження не маю». Раджу всім учителям, щоби перелік розпоряджень щодо [єврейських. — *I. M.*] свят прибили на стіні⁴³.

Суголосним із тенденціями в освіті був і курс на інтеграцію єврейства в державний контекст через вибір/зміну єврейських імен і прізвищ — необхідну умову повноцінної участі у спільноті громадян. Генезою такого процесу були імператорські патенти 1787 і 1805 рр., які встановлювали, що імена мусять бути «німецькими» — в межах німецької транскрипції (був підготовлений навіть спеціальний перелік імен)⁴⁴. Згодом декрет Надвірної канцелярії від 6 листопада 1834 р. стверджував, що євреї можуть довільно обирати імена, за винятком тих, які належать «до опікунів [охоронців. — *I. M.*] цього краю». Ішлося про теоретичні обмеження в наданні імен, які походили б із «культурних кіл», приміром із романських мов. Проте за конституційної доби ці обмеження, з огляду на забезпечення громадянських прав, були скасовані автоматично⁴⁵. Не менш суттєвим було й те, що змінити ім'я та прізвище спочатку було можливо за умови прийняття християнства, а це, між іншим, давало змогу й отримати шляхетство⁴⁶.

Щоправда, саме в досліджуваний період вибір/зміна своїх імен і прізвищ стали для євреїв суттєвим механізмом інтеграції в етнополітичний організм дуалістичної імперії. Про важливість проблеми свідчать такі факти. 20 липня 1892 р. КШР доручила директорам підпорядкованих їй навчальних закладів, щоб у документації (шкільних свідоцтвах і т. п.) єврейські імена були вписані згідно з

⁴² Ibid., 51.

⁴³ *Sprawozdanie z posiedzeń ankiety w sprawie nauki religii mojżeszowej w szkołach galicyjskich odbytej dnia 11 lutego 1907 r.* (Lwów: nakładem c. k. Rady szkolnej krajowej, 1907), 32.

⁴⁴ Докл. див.: Монолатий, “Патент толерантности”, 126.

⁴⁵ Śliż, *Galicyjscy Żydzi*, 106.

⁴⁶ Ibid., 105.

державним правом — тобто як їхні німецькі або польські відповідники⁴⁷. А тому використання польських відповідників переважало, зокрема в Галичині. Так виникла ситуація, коли власне єврейські імена, наприклад Ітциг, Юдель, Шміель, у щорічних шкільних свідоцтвах чи атестатах записували як Ісаак (Іцхак), Юда чи Самуель⁴⁸. Такі зміни призвели до того, що, по-перше, ставало складніше підтвердити юдейське походження, а по-друге — для самих носіїв «нових» імен це було зміною суспільного статусу, коли до них ставилися як до німців чи поляків «Мойсеєвого віровизнання».

Я вважаю показовою ініціативу львівських євреїв, котрі вимагали записувати в офіційних документах попередні єврейські імена, які спочатку фігурували в метричних книгах їхньої релігійної громади, а не сучасні (германізовані чи полонізовані) імена⁴⁹. Проте ці заходи львівської гміни не дали бажаного результату. Відхиливши прохання, Міністерство внутрішніх справ повідомило, що бажання довільно змінювати єврейські імена, з огляду на державне право, є неприпустимим. Ба більше, було вказано, що староства повинні повідомити всі єврейські релігійні громади, метрикантів, а додатково й осіб, які даватимуть дітям імена, про вимогу записувати імена в такій формі, котра відповідатиме обраній державній мові⁵⁰. Тут зауважу, що їдиш, яким розмовляли тогочасні євреї, на державному рівні не визнавали як мову, а трактували лишень як «локальний діалект»⁵¹. Тому зрозуміло, що представники єврейської етнічної групи могли повноцінно ввійти до етнополітичного організму тільки коштом зречення власних етнічних імен і почасти прізвиськ.

У цьому світлі значущою і двоїстою виглядає позиція пропольських асиміляторських кіл. Їхні речники через пресу домагалися,

щоб особам, які прагнуть навіть під оглядом імені не відрізнятись від решти своїх співгромадян, намісництво [у Львові. — *I. M.*] не створювало труднощів і, стоячи на ґрунті постанов [про вибір/заміну імен. — *I. M.*], брало діяльну участь у теперішньому процесі асиміляції співгромадян. Не бажаємо собі винятків і привілеїв, але як громадяни маємо право на зміни на шляху поступу і цивілізації — а не надуманих перешкод і обмежень⁵².

Виразну тональність мала публікація Н. Й. Грюнберга, котрий звертав увагу на поширене явище «приватних змін» єврейських імен і критикував адміністративну владу за негативне ставлення до цього⁵³.

⁴⁷ *Zbiór najważniejszych okólników zasadniczych Rady Szkolnej Krajowej*, vol. 2, no. 364 (1895): 148–149.

⁴⁸ Свидетельства успеваемости учащихся за 1894/95–1906/07 учебные годы, 1895 — об.об.1907 гт., ф. 294, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 3, 4 (зв.), 13 (зв.), 23, 31 та ін., Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО).

⁴⁹ Звіт про діяльність релігійної громади, 1898–1904 рр., ф. 701, оп. 4, спр. 87, арк. 5, ЦДІАУЛ.

⁵⁰ Там само, арк. 5, 6–7.

⁵¹ Stourzch, “Żydzi w dawnej Austrii,” 98–100.

⁵² W. F., “Sprawy metryk izr.,” *Ojczyzna* 8–9 (1886): 34.

⁵³ N. J. Grünberg, “Słowo o imionach żydowskich,” *Ojczyzna* 1 (1892): 11.

Оскільки першими добровільними об'єднаннями, на які влада може покладатися у втіленні внутрішньої політики, є сім'я та громада⁵⁴, логічним видається вплив держави через уніфікацію актів громадянського стану (народження, одруження і смерті) – додатковий механізм інтеграції представників етнічних груп в етнополітичний організм.

Ще на початках австрійської займанщини Галичини державні службовці послуговувалися типовими формулярами, котрі використовувала римо-католицька церква, а її духівництво намагалося в однібічному порядку реєструвати природний приріст осіб Мойсеєвого визнання⁵⁵. Патент від 15 березня 1782 р. надав повноваження урядників цивільного стану римо-католицьким пробошам. Тому євреї нарівні з вірними інших церков та етноконфесійних спільнот підлягали їхній юрисдикції.

Важливо, що у випадку євреїв замість книг хрещень державні реєстратори використовували поняття «книги народження». Імовірно, таким чином вони прагнули встановити контроль за життєдіяльністю етнотрупи.

Так із 1 січня 1788 р. рабини мусили вести реєстраційні книги німецькою мовою, а § 5 універсалу від 21 лютого 1805 р. вимагав із 1 червня того самого року вести книги обрізання й народження лише німецькою мовою, а народжених, пошлюблених і померлих фіксувати не інакше, як із використанням їхніх німецьких імен. Єврейські метричні книги підлягали наглядові духовних осіб римо-католицької церкви чи органів влади. Тільки 10 липня 1868 р. цю контрольну функцію скасували. Однак на противагу цьому спільна ухвала Міністерства внутрішніх справ і Міністерства віровизнань і освіти встановлювала, що з 1 січня 1874 р. дублікати єврейських метричних книг мають перебувати у віданні політичної влади першої інстанції, у випадку Галичини – повітових старостів. Додатково оголосили, що подібними до єврейських метричних книг мусять бути й книги реєстрації громадського стану галицьких караїмів⁵⁶.

У досліджуваному хронотопі засади, на яких із 1 січня 1877 р. треба було вести метричні книги, спричинилися до того, що за ініціативою влади було створено нову інституцію – єврейський метричний округ⁵⁷. У його межах реєстрацією актів цивільного стану єврейського населення займався спеціальний функціонер, а намісництво було зобов'язане поділити для цього територію з огляду на економічні і демографічні відносини⁵⁸. 1905 р. у східній і західній частинах Галичини налічувалося 262 такі округи⁵⁹.

⁵⁴ Міхаель Говлет, Магадеван Рамеш, *Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики*, пер. О. Рябова (Львів: Кальварія, 2004), 97–98.

⁵⁵ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 109.

⁵⁶ *Ibid.*, 110, 113–114, 123.

⁵⁷ Jerzy Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 1995), 34–44.

⁵⁸ Звіт про діяльність релігійної громади. 1898–1904 рр., арк. 5.

⁵⁹ Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne*, 41–42.

Показово, що органи виконавчої влади на місцях постійно наголошували у службовій кореспонденції: книги реєстрації актів цивільного стану єврейської етнічної групи слід вести на спеціальних формулярах. Причиною цього було, зокрема, показове звернення до президії Вищого крайового суду у Львові 24 січня 1901 р. До нього долучили зразок свідоцтва про народження особи Мойсеєвого визнання, заповнений на бланку свідоцтва, призначеного для католиків: тут характерний заголовок документа — *Testimonium baptismi* («Свідоцтво хрещення») не закреслили. Суд постановив, що такий документ міг спричинити помилку в питанні визначення релігійної належності окремих осіб⁶⁰. Незважаючи на це, подібні випадки траплялися й у міжвоєнний період, а т. зв. австрійські метричні книги проіснували аж до Другої світової війни.

Оскільки патріотизм щодо неєврейської держави був найважливішим обов'язком єврейського громадянина, платформою для досягнення паритету між «я» й «не-я» в багатонаціональній державі й забезпечення толерантного співжиття в ній, то ставлення до військового обов'язку можна вважати «лакмусовим папірцем» патріотизму до «своєї»/«чужої» держави. Цей елемент залучення підпорядкованих груп в етнополітичний організм Австро-Угорщини ми, беручи за основу концепцію ізраїльського науковця Е. Мендельсона, пропонуємо розглядати як специфічний механізм «акультурації без інтеграції»⁶¹.

Військовий відбуток вважався значущим чинником «виховання» й «цивілізування» єврейських підданих Габсбурзької монархії. До того ж саме Австрія була першою з європейських держав, які ще наприкінці XVIII ст. визнали євреїв придатними для військової служби. Перший призов галицьких євреїв на службу (іобо осіб) провели під час австро-турецької війни 1790 р.⁶² Із самого початку ортодоксальні євреї Галичини прийняли військову повинність неохоче, вважаючи, що вона, як і інші заходи влади, загрожує традиційному, релігійному укладові життя. Як стверджував польський історик С. Кутшеба,

даремно львівський кагал пообіцяв кожному євреєві, взятому в рекрути, 15 зл[отих] ринських «для відваги», а рабин у пристрасній промові заохочував до військової служби. Євреї зі Станиславівського округу оголосили, що платитимуть за кожного рекрута, якого б до них спровадили, гривню 150 дукатів. З тернопільського і ряшівського округів допровадили заледве двох євреїв, і то вагабундів [волоцюг. — *I. M.*] із Польщі, звідки сотня євреїв, які надавалися до кінноти, утекла. Через це

---

⁶⁰ S. Weinstock, *Najnowszy podręcznik metrykalny. Wyczerpujący zbiór ustaw, rozporządzeń i orzeczeń najwyższych władz państwowych z wzorami i przykładami co do prowadzenia metryk urodzin, ślubów i zgonów w Galicji wraz z tekstem autentycznym niemieckim i dołączeniem przepisów o dodatkowej immatrykulacji, rozprawie o zmianie imion i nazwisk, o prawie małżeńskim międzynarodowym i uznaniu za zmarłego* (Lwów, 1903), 28.

⁶¹ Эзра Мендельсон, «Интеграция и гражданство: Европа этносов», в *Евреи и XX век. Аналитический словарь*, под ред. Э. Барнави, С. Фридендера, пер. Т. Баскаковой и др. (Москва: Текст, 2004), 420.

⁶² Монолатій, «Патент толерантности», 126.

всі придатні до війська із Сяноцького округу втікали до Угорщини. У Тарновському окрузі з остраху перед рекрутацією дійшло до масової втечі євреїв. Станиславівський староста навіть радив використовувати спеціальних залякувачів для побору [єврейських рекрутів. — *І. М.*] <...> євреї просили про звільнення від служби, мотивуючи це релігійними міркуваннями, особливостями кошерного харчування й заборонаю їм працювати у святкові дні⁶³.

Інші наслідки мали спроби залучити галицьких караїмів до військової служби: якщо наприкінці XVIII ст. їх могли використовувати в санітарних службах, то вже розпорядження намісництва від 24 вересня 1869 р. встановлювало: у випадку війни вояків-караїмів треба скеровувати до допоміжних служб тилу, а не на передову лінію. Як здогадуються дослідники, тут, імовірно, йшлося про (не) можливість радикально змінити віровизнання⁶⁴.

Щоб залучити євреїв на військову службу, австрійська держава використовувала різні методи. Найперший і найкоротший у часі (1790–1806) полягав у тому, що вона дозволяла відкупитися від армії — фактично йшлося про сплату окремого податку. Для єврейства така «поступка» влади була досить ефективною (наприклад, у 1793 р. із 300 рекрутів із Галичини тільки трьох ніхто не викупив⁶⁵), тому не важко було передбачити наслідки таких преференцій. Щоправда, дефіцит новобранців під час Наполеонівських війн суттєво відкоригував ситуацію — і 1806 р. «відкупний» податок скасували.

Тривалий час — до кінця 1860-х рр. — євреї не виявляли особливого зацікавлення військовою службою. Так, скажімо, цілком легально можна було замінити рекрута іншою особою. За це державні органи на місцях встановлювали високу грошову таксу.

Траплялися й випадки, коли євреїв звільняли від військової служби, якщо вони були єдиними годувальниками й опікунами найближчих родичів, породіллі і т. п.⁶⁶ Проте у кризові моменти сильнішим виявлялося бажання окремих юдейських громад захистити свої права зі зброєю в руках. Відомий випадок, коли молодша частина єврейської інтелігенції м. Станиславова взяла участь у добровільних військових формуваннях («Гвардія Народова») на боці польських повстанців під час революції 1848 р.⁶⁷ Це можна розцінювати і як ситуативну лояльність місцевого єврейства до представників етнічної групи, котра виступила проти держави та правлячої династії.

---

⁶³ Stanisław Kutrzeba, *Sprawa żydowska w Polsce. Szkic historyczny* (Lwów: nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego, 1918), 67.

⁶⁴ Śliż, *Galicjyjscy Żydzi*, 41.

⁶⁵ Erwin A. Schmidl, *Juden in der k. (u.) k. Armee 1788–1918* (Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches Museum, 1989), 40.

⁶⁶ Śliż, *Galicjyjscy Żydzi*, 44.

⁶⁷ Leon Streit, *Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie* (Stanisławów: Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939), 3; Іван Монолатій, “Жидівський світ Станиславова”, *Ї* 55 (2009): 96.

Побічний економічний чинник залучення євреїв до війська — розпорядження Міністерства війни від 12 березня 1851 р., яке скасувало т. зв. Пороховий патент 1807 р. про заборону виробляти порох і селітру й торгувати ними⁶⁸. А що й ці заходи були малоефективні, то проблему остаточно врегулював Закон про оборону від 5 грудня 1868 р., котрий для всіх громадян імперії встановив загальний обов'язок військової повинності⁶⁹.

Наступний метод, який держава апробувала щодо євреїв у Збройних силах — зрівняння їх у правах з іншими «товаришами по зброї» і можливість для них отримати офіцерські звання на загальних засадах. Щоправда, це отримання неявно передбачало охрещення й перехід у католицтво. Перший такий випадок зафіксували в 1809 р.⁷⁰, а найвідомішим галицьким євреєм, який дослужився до звання фельдмаршала-поручника, був Адольф-Корнгабер-Ріттер фон Пілс із Дрогобича (1856—1925)⁷¹.

Іншим способом залучити єврейське населення досліджуваного хронотопу до регулярного війська була гарантія, що їхні релігійні потреби буде задоволено — якщо інститут рабинату буде функціонувати нарівні з християнськими (передусім римо-католицькими) капеланами. Уперше такі випадки мали місце під час військових дій 1866 р. У мирний час вояки-євреї користувалися опікою місцевих цивільних рабинів, а з 1875 р. — і рабинів резерву (тилу). Із них станом на 1914 р. в імперському війську лишалося тільки десять осіб⁷². Така кількість рабинів жодним чином не відповідала реальним потребам євреїв, котрі перебували на військовій службі. Ба більше, військове законодавство не приділяло рабинам великої уваги, зводячи проблему до твердження, що вони звільнені від «презентційної» військової служби або включені до резерву як військові капелани (закон від 29 вересня 1858 р.)⁷³.

Слід зауважити, що, незважаючи на різноманітні практики залучення визнавців Мойсеевої релігії до війська, упродовж досліджуваного періоду набір новобранців-євреїв становив суттєву проблему для місцевої влади й міністерств війни та крайової оборони. Адже євреї міст і містечок у цій місцевості зазвичай сповідували пацифістські релігійні традиції, чужі мілітаризмові. Приміром, у романі «Йов» австрійський романіст Йозеф Рот напише про це:

...Йонас і Шемар'я були вже у тому віці, коли за законом вони мусили йти в солдати, а за традицією своїх батьків мали рятуватися від служби. Іншим юнакам милостивий і передбачливий Бог дав тілесну ваду, яка їм не заважала, але захищала від зла. Деякі були одноокими, деякі кульгали, в цього була пахова гри-

⁶⁸ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 55–56.

⁶⁹ *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich* 151 (1868): 12.

⁷⁰ Schmidl, *Juden in der k. (u.) k. Armee*, 52.

⁷¹ Oskar Kofler, *Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej* (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1999), 204.

⁷² Schmidl, *Juden in der k. (u.) k. Armee*, 80, 81.

⁷³ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 45.

жа, той смикав безпричинно руками й ногами, деякі мали слабкі легені, інші — слабкі серця, один погано чув, інший затинався, а в третього була просто загальна слабкість тіла. ...Старші сини Менделя були здорові, у них не можна було знайти жодної вади, і їм слід було починати мучитися, постити й пити чорну каву, сподіваючись щонайменше на серцеву слабкість. ...Якої допомоги чекаєш ти від людей, коли нас покарав Бог?⁷⁴

Підтвердження цієї тези — окремі судові вироки щодо ухиляння призовників-євреїв від військової повинності. Як свідчать документи, обвинувачені часто намагалися втекти й переховувалися в інших регіонах імперії, видавали себе за інших осіб, робили фальшиві медичні довідки⁷⁵. Розуміючи це, місцеві очільники т. зв. Міністерства війни, прагнучи реалізувати мілітаристські устремління держави, ішли на певні поступки: надавали воякам-євреям додаткові відпустки з нагоди релігійних свят, нерідко передавали ув'язненим ритуальні продукти⁷⁶.

Оскільки рекрути-євреї під різними приводами масово ухилялися від служби, ГКС постановив упорядкувати єврейські метричні книги, а також ввести реєстрацію військовозобов'язаних і фіксувати її в трьох примірниках, один із яких мав обов'язково зберігатися у повітовому виділі. Зосібна, К. Хлендовський, згадуючи роки праці в повітовому старостві в Золочеві, підкреслював:

...у відання мені віддали так звані «Stellunglisten», списки військовозобов'язаних із кількома тисячами прізвищ. Мою увагу привернуло те, що на частині тих списків було порозливане чорнило, і то в такий спосіб, що прізвища того чи іншого призовника прочитати було неможливо. А плями чорнила заливали лише єврейські прізвища. Виявляється, що ніби випадково мої попередні референти виливали чорнило на прізвища молодих єврейчиків, так що прізвища не можна було прочитати, а тому й призовник зникав із реєстру. Важко було зрозуміти, кого ж призивати до війська. У такий спосіб єврейчик звільнявся [від служби. — *I. M.*] на довший час, а може, й назавжди від війська...⁷⁷

⁷⁴ Joseph Roth, "Hieb. Roman eines einfachen Mannes," in *Die Rebellion. Frühe Romane*, von Joseph Roth (Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1984), 570—571, 577.

⁷⁵ Обвинительное заключение по делу Базара Брехера Давида, обвиняемого за уклонение от службы в армии, 7.04.1903 г., ф. 225, оп. 1, спр. 66, арк. 3—4, ДАІФО; Обвинительное заключение по делу Гакмаера Бенциона, обвиняемого за уклонение от службы в армии, 15.12.1903 — 19.12.1903 г., ф. 225, оп. 1, спр. 67, арк. 5—6, 56—62, ДАІФО; Обвинительное заключение по делу Францога Исаака за уклонение от воинской повинности, 27.03.1911 г., ф. 225, оп. 1, спр. 126, арк. 2—4 (зв.), ДАІФО; Обвинительное заключение по делу Зильбердранта Берша, обвиняемого за уклонение от воинской повинности, 6.02.1914 г., ф. 225, оп. 1, спр. 145, арк. 1—3, ДАІФО.

⁷⁶ Сообщение военного коменданта гор. Черновцы о предоставлении четырехдневного отпуска военнослужащим еврейского вероисповедания на дни праздников Пасхи, 1872 г., ф. 325, оп. 1, спр. 156, арк. 1, ДАЧО; Разрешение военного коменданта гор. Черновцы о передаче ритуальных продуктов заключенным военнослужащим еврейского вероисповедания на дни праздников Пасхи, 1882 г., ф. 325, оп. 1, спр. 238, арк. 2, ДАЧО.

⁷⁷ Kazimierz Chłędowski, *Pamiętniki*, red. A. Knot (Wrocław: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951), 1:229, 230.

А що місцеві адміністрації й далі були безсилі призвати єврейських рекрутів до війська, на засіданні ГКС ішлося про

ухилення від військової служби, засобом якого є самокалічення призовників, котре з недавнього часу набирає щораз більших і загрозливіших розмірів, оскільки зауважено, що [такий] поганий приклад починають наслідувати рекрути-християни. Дійшло до того, що в деяких округах... щодругий, або шотретій призовник-ізраеліт стає перед вербунковою комісією з відрізаним пальцем або проколотим оком, чи іншим каліцтвом... З'явився справжній промисел, ціле таємне систематичне ремесло покалічення людського тіла з метою ухилитися від військової служби...⁷⁸

Важливим механізмом, що допомагав включити етнофорів в етнополітичний організм імперії, була економічна інтеграція. Її показовим прикладом я вважаю заходи щодо (не)участі євреїв в економічному житті.

Як відомо, практика обмежувати економічну діяльність євреїв сягала часів середньовіччя. Унаслідок запровадження щораз нових бар'єрів до XVIII ст. євреїв позбавили права на більшість професій. Тому австрійська бюрократія в досліджуваному регіоні застосувала політику соціально-економічної інтеграції: її сутність полягала в тому, що держава давала кожному члену суспільства змогу стати конкурентоздатним і соціально мобільним.

Одними з перших актів, які допустили євреїв до участі в економічній сфері, були дозволи 1848–1850-х рр.: розпорядження фінансової адміністрації у Львові 1848 р., що євреї мають право утримувати сільські маєтки та млини; декрет Міністерства фінансів і роз'яснення львівської фінансової адміністрації 1849 р. щодо дозволу офіційно приймати на роботу визнавців Мойсеєвої релігії; розпорядження Міністерства віровизнання й освіти 1850 р., котре дозволило єврейським акушеркам опікуватися і християнськими жінками. Проте влада в цьому випадку не відмовилася від скасування обмежень суто етноконфесійного характеру: під загрозою покарання на євреїв наклали обов'язок інформувати про ймовірну небезпеку для життя дитини чи матері під час виконання відповідних релігійних обрядів.

Тоді ж скасували т. зв. Пороховий патент і дозволили єврейським купцям продавати шкільні підручники. Останній дозвіл мав практичний бік: передусім ішлося про забезпечення сіл книжками⁷⁹. 1859 р. крайовий уряд у Львові ліквідував заборону, що доти не дозволяла євреям використовувати християнських працівників: служок, мамок, челядників і термінаторів (учнів, що вчать ремесла в майстра)⁸⁰. Однак такі ініціативи влади зустріли опір консервативних кіл, зокрема ієрархів римо-католицької церкви. Деякі галицькі єпископи навіть

⁷⁸ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskim, Sesja IV, period III* (Lwów, 1875), 181, 182.

⁷⁹ *Ibid.*, 55, 56.

⁸⁰ Majer Bałaban, *Dzjeje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868* (Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, 1914), 182.

пригрозили екскомунікою (підтвердження церкви, що людина своїм вчинком сама виключила себе з релігійної спільноти) особам, які були б готові піти на службу до євреїв⁸¹.

Істотним кроком на шляху економічної інтеграції євреїв Галичини в державний організм став дозвіл Міністерства внутрішніх справ від 13 січня 1860 р. Згідно з ним, євреям надавали право вести справи в аптеках, шинках, броварнях і млинах, а також усували обмеження щодо права побуту⁸². Постанова від 13 листопада 1855 р. відкрила перед євреями і двері до нотаріату – скасуванням § 7 нотаріальної ординації 1855 р., котра встановлювала, що на посаду нотаріуса може претендувати лише християнин⁸³.

Одночасно євреї отримали право купувати нерухомість, а що вони самі були зацікавлені в можливості придбати власність у міських дільницях (до того часу недоступних або таких, що керувалися принципом *de non tolerandis judeis*), то скасування заборони для євреїв права купувати маєтки в сільській місцевості Галичини мало принципове значення⁸⁴. Пригадаймо: якщо на початку XIX ст. було два офіційно зареєстровані євреї – власники маєтків (Ісаак Брунштейн і барон Гартенберг), то вже після 1850-х рр. таких було 19 осіб⁸⁵.

Однак на підставі розпорядження імператора від 2 жовтня 1853 р. держава знову почала конфронтаційно трактувати право євреїв на нерухомість: заборонила юдеям купувати нерухоме майно в селах, утримувати крамниці поза межами гетто. Відомий вислів намісника А. Голуховського «євреям Львова слід залишатися лишень у стінах гетто» опосередковано свідчив про ставлення місцевої влади до проблеми фактичного рівноправ'я єврейського населення⁸⁶. Тільки за сім років (18 лютого 1860 р.) держава зрівняла євреїв із християнами у праві придбання власності. Імператорське розпорядження стосувалося, щоправда, вибраних груп єврейського населення: випускників фахових шкіл, нижчих гімназій і реальних шкіл, а також офіцерів. У такий спосіб держава свідомо фаворитизувала осіб, які певною мірою вже були асимільовані⁸⁷. У 1865 р. галицьке намісництво у відповідь на прохання львівської громади дозволило проживати поза межами гетто тим євреям, що зголять бороду й пейси, а також відмовляться від традиційного єврейського одягу. Охочих знайшлося небагато⁸⁸. Дискримінаційні механізми стосовно решти євреїв були скасовані

⁸¹ Ibid., 183.

⁸² Teresa Andlauer, *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)* (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2001), 159–163.

⁸³ Монолатій, *Особливості міжетнічних взаємин*, 44, 46.

⁸⁴ Там само, 44.

⁸⁵ Śliż, *Galicyscy Żydzi*, 57.

⁸⁶ Монолатій, *Особливості міжетнічних взаємин*, 46.

⁸⁷ Andlauer, *Die jüdische Bevölkerung*, 135–138.

⁸⁸ Володимир Меламед, “У боротьбі за рівноправність та національне відродження (1848–1918 рр.)”, *Ї* 51 (2008): 60.

після ухвалення Конституції 1867 р. Тоді єврейська людність змогла остаточно вийти за межі гетто, також виокремилася страта єврейських селян⁸⁹. Як бачимо, держава певною мірою використовувала принцип джентрифікації, поступово витісняючи містян за межі певного району або збільшуючи ціну на житло чи податок на нерухомість. На мою думку, у випадку євреїв можна було спостерігати й перше, й друге.

Важливим механізмом інтеграції євреїв в етнополітичний організм імперії були також ініціативи влади щодо забезпечення права громадян на відпочинок⁹⁰. Зокрема, ішлося про т. зв. недільний відпочинок, який до 1880-х рр. довільно трактували як вільний час, а, отже, «праця зарібкова» євреїв у неділі не становила якоїсь виняткової ситуації для християнського населення регіону (приміром продаж хрестиків, медальйонів чи книжечок до служб або й продаж начиння, попередньо окропленого свяченою водою⁹¹). Недільний відпочинок працівникам гарантував закон від 8 березня 1885 р., а згодом і закон від 16 січня 1895 р. Однак у Галичині, де мешкала значна група ортодоксальних євреїв, було вирішено надати місцевим адміністраціям право погоджуватися на їхню працю — по всій Галичині або в якійсь визначеній частині для виробничого сектора — в неділі, якщо вони не порушуватимуть громадського спокою в «інший день тижня щодо свого визнання» і якщо євреї «не будуть виконувати своєї недільної праці публічно»⁹². Дозволялося торгувати максимум шість годин, а в разі окремого дозволу влади — від восьми до десяти.

Одночасно чинність зберегло й розпорядження намісництва від 30 жовтня 1852 р. про скарги євреїв на відкриття крамниць у дні греко-католицьких свят. Міністерство внутрішніх справ у порозумінні з Міністерством віровизнань постановило, що, поки не з'являться відповідні вказівки, в неділі чи релігійні свята римо-католицької й греко-католицької церков юдеї мусять під час ранішньої Служби Божої (від 11 години), або й післяобідньої, утримуватися від будь-яких дій, котрі б могли перешкодити релігійним обрядам (публічної торгівлі, робіт, що могли б викликати галас, і т. д.). Тому торгувати можна було у визначений час, щоправда, «без оголошень» і при «прочинених дверях». Як виняток було дозволено відкрито продавати споживчі товари (хліб, м'ясо і т. п.). Юдеям було суворо заборонено торгувати в такі релігійні свята, як Різдво Христове, Страсний тиждень, Зіслання Св. Духа (Зелені свята), свято Пресвятої Євхаристії (Божого Тіла), Різдво Пресвятої Богородиці й Водохреща (Йордан)⁹³. «Промисловцям визнання Мойсеєвого» можна було залуча-

⁸⁹ Andlauer, *Die jüdische Bevölkerung*, 137–141.

⁹⁰ Ibid., 135–141; Kofler, *Żydowskie dwory*, 165–176.

⁹¹ Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań i Oświaty, regulacje dotyczące nadzoru nad gminami żydowskimi, 18 marca 1897 r., s. 1–2.

⁹² *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder* 21 (1895): 56.

⁹³ *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* 293 (1852): 45.

ти до робіт лише своїх одновірців, а якщо ті утримуватимуться від роботи в суботу, то відпрацьовуватимуть у неділю⁹⁴.

Отже, можна виснувати, що інтеграція євреїв Галичини в етнополітичний організм імперії відбувалася в трьох напрямках: комунікативно-мовному, політико-правовому й соціально-економічному. На кожен із них визначальний вплив справляв етнічний/конфесійний чинник. У першому випадку держава конструювала єдиний інформаційний простір і німецькомовне середовище в умовах різноманітності культур і задекларованої толерантності. Це завдання було одним із найважливіших на шляху формування державної ідентичності й територіального патріотизму. Його доповнювала вимога сформувати лояльне до панівної династії населення та зменшити невдоволення діями центральної й місцевої влади серед етнофорів – тобто політико-правова інтеграція. Конкурентоздатність і соціальна мобільність населення передбачали соціально-економічну інтеграцію. У досліджуваній період держава, щоб легітимізувати своє панування, визнавала й використовувала певні політичні інструменти, (ре)конструюючи відповідні зразки орієнтації суб'єктів у політичному просторі етнополітичної сфери на західноукраїнських землях.

Bibliography

- Adamczyk, Mieczysław Jerzy. *Edukacja a przeobrażenia społeczności żydowskiej w monarchii habsburskiej 1774–1914*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.
- Andlauer, Teresa. *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2001.
- Arendt, Khanna. *Dzherela totalitaryzmu*. Translated by V. Verloka and D. Horchakov. Kyiv: Dukh i Litera, 2005.
- Bałaaban, Majer. *Dzjeje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, 1914.
- Bobrzyński, Michał. *Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej. Studium prawno-polityczne*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1903.
- Chłędowski, Kazimierz. *Pamiętniki*. Red. A. Knot. Wrocław: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951.
- Dobrzhans'kyi, Oleksandr, Kushnir, Mykola, and Nykyrsa, Mariia, eds. *Ievreis'ke naselenia ta rozzytok ievreis'koho natsional'noho rukhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX st. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Chernivtsi: Nashi knyhy, 2007.
- Dunaieva, Iuliia. “Problema natsionalizma i etnicheskoj identichnosti v stranakh Tsentral'no-Vostochnoi Ievropy (Obzor).” *Politieskaia nauka* 4 (2002): 138–159.
- Dziadzio, Andrzej. *Monarchia Konstytucyjna w Austrii 1867–1914*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001.

---

⁹⁴ *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* 31 (1895): 32.

- Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* 293 (1852).
- Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* 31 (1895).
- Grodziski, Stanisław. "The Jewish Question in Galicia: The Reforms of Maria Theresa and Joseph II, 1772–1790." In *Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians 1772–1918*, vol. 12 of *Polin. Studies in Polish Jewry*, edited by Israel Bartal and Antony Polonsky, 61–72. London: Littman Library of Jewish Civilization, 1999.
- Grünberg, N. J. "Słowko o imionach żydowskich." *Ojczyzna* 1 (1892): II.
- Habermas, Iurgen. *Zaluchennia inshoho. Studii z politychnoi teorii*. Lviv: Astrolia, 2006.
- Hon, Maksym. *Osoblyvosti mizhetnichnoi vzaiemodii v konteksti politychnykh protsesiv na zakhidnoukrains'kykh zemliakh u mizhvoiennyi period*. Rivne: Volyns'ki oberehy, 2006.
- Hovlet, Mikhael', and Ramesh, Mahadevan. *Doslidzhennia derzhavnoi polityky: tsyky ta pidsystemy polityky*. Translated by O. Riabov. Lviv: Kal'variia, 2004.
- Kofler, Oskar. *Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1999.
- Kutrzeba, Stanisław. *Sprawa żydowska w Polsce. Szkic historyczny*. Lwów: nakładem Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego, 1918.
- Melamed, Volodymyr. "U borot'bi za rivnopravnist' ta natsional'ne vidrozhennia (1848–1918 rr.)." *I* 51 (2008): 58–72.
- Mendel'son, Ezra. "Integratsiia i grazhdanstvo: Ievropa etnosov." In *Ievrei i XX vek. Analiticheskiy slovar'*, edited by E. Barnavi and S. Fridlender, translated by T. Baskakova, A. Vasil'kova, I. Itkin, A. Pazel'skaia, 405–422. Moscow: Tekst, 2004.
- Michalewicz, Jerzy. *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1995.
- Monolatii, Ivan. "Zhydivs'kyi svit Stanislavova." *I* 55 (2009): 92–101.
- Monolatii, Ivan. *Osoblyvosti mizhetnichnykh vzaiemyn u zakhidnoukrains'komu regioni v Modernu dobu*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2007.
- "Państwowa ustawa o prawie stowarzyszenia się z 15 listopada 1867 r." *Dziennik Ustaw Państwowych* 134 (1867): 2–3.
- Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich* 151 (1868).
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder* 21 (1895).
- Roth, Joseph. "Hiob. Roman eines einfachen Mannes." In *Die Rebellion. Frühe Romane*, von Joseph Roth, 551–702. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1984.
- Rothschild, Joseph. *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Schmidl, Erwin A. *Juden in der k. (u.) k. Armee 1788–1918*. Eisenstadt: Österreichisches Jüdisches Museum, 1989.

- Snapper, Dominik. *Spil'nota hromadian. Pro modernu kontseptsiiu natsii*. Translated by R. V. Marder. Kharkiv: Folio, 2007.
- Śliż, Małgorzata. *Galicijscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006.
- Sprawozdanie z posiedzeń ankiety w sprawie nauki religii mojżeszowej w szkołach galicyjskich odbytej dnia 11 lutego 1907 r.* Lwów: nakładem c. k. Rady szkolnej krajowej, 1907.
- Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1866.
- Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, Sesja IV, period III*. Lwów, 1875.
- Stourzh, Gerald. "Czy Żydzi w dawnej Austrii uznawani byli za narodowość?" W *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie: Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, red. Barbara Breysach, 70–107. Kraków: Znak, 1995.
- Streit, Leon. *Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie*. Stanisławów: Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939.
- Troshchyns'kyi, Volodymyr. "Intehratsiia mizhetnichna." In *Etnosotsiolohiia: terminy ta poniattia: navchal'nyi posibnyk*, by V. B. Ievtukh, V. P. Troshchyns'kyi, K. Iu. Halushko, I. V. Danyliuk, and O. A. Małynovs'ka, 154–162. Kyiv: Vydavnytstvo UANNP "Feniks," 2003.
- W. F. "Sprawy metryk izr." *Ojczyzna* 8–9 (1886): 34.
- Weiner, Myron. "The Politics of Integration." In *Political Development and Social Change*, edited by Jason Finkle and Richard Gable, 643–645. New York: John Wiley & Sons, 1971.
- Weinstock, S. *Najnowszy podręcznik metrykalny. Wyczerpujący zbiór ustaw, rozporządzeń i orzeczeń najwyższych władz państwowych z wzorami i przykładami co do prowadzenia metryk urodzin, ślubów i zgonów w Galicji wraz z tekstem autentycznym niemieckim i dołączeniem przepisów o dodatkowej immatrykulacji, rozprawie o zmianie imion i nazwisk, o prawie małżeńskim międzynarodowym i uznaniu za zmarłego*. Lwów, 1903.
- "Zakon z dnia 21 Marta 1890, dotychno uporiadkovaniiia vnishnikh pravnykh odnosin spolechnosti viry zhidovskoi." *Vistnik zakonov derzhavnykh dlia korolevstv i kraiv v derzhavnoi dumi zastuplenykh* (1890).
- Zbiór najważniejszych okólników zasadniczych Rady Szkolnej Krajowej*, vol. 2, no. 364 (1895).
- Żundul, Jolanta. *Państwo w Państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku*. Warszawa: DiG, 2000.